

ПРОБЛЕМИ РЕГІОНАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ

УДК 94(477.82)“12-17”

B.B.Петрович

ІСТОРІЯ ТА МІСЦЕ ПРОЖИВАННЯ ЄВРЕЙСЬКОЇ ГРОМАДИ МІСТА ВОЛОДИМИРА ХІІІ–ХVІІІ ст. В СВІТЛІ ІСТОРИЧНОЇ ТОПОГРАФІЇ

В статті розглядається історична топографія проживання єврейської меншини у Володимирі в ХІІІ–ХVІІІ ст.

Ключові слова: історична топографія, єврейська громада.

Важливим аспектом дослідження історичної топографії Володимира є з'ясування етнічного складу його мешканців. Починаючи з княжої доби, населення міста стає багатонаціональним. Крім русинів-українців, у місті проживали німці, єреї, литовці і поляки. В статті на основі писемних джерел подається історія й місце проживання єврейської общини у місті Володимирі в ХІІІ–ХVІІІ ст. у світлі історичної топографії.

Актуальність проблеми випливає із завдань комплексного дослідження міст Волинської землі, і зокрема одного з її найдавніших і найбільших – Володимира. Попри порівняно задовільне вивчення політичної і, навіть, соціально-економічної історії, досі залишається актуальною проблема його історичної топографії Х–ХVІІІ ст. Вивчення життя і традицій всіх етносів, що проживали у Володимирі, дають можливість відтворити повну картину розбудови міста у зазначеній час. У зв'язку з цим вимагає грунтовного наукового аналізу і питання формування та розвитку єврейської общини у Володимирі, яка тривалий історичний період була найчисельнішою серед етнічних громад міста.

Для з'ясування питань, пов'язаних з історією та місцем проживання єврейської громади у Володимирі використані насамперед письмові джерела, люстрації 1552, 1765 і 1789 рр., опубліковані істориками ХІХ ст. М.Балінським, Т.Ліпінським і О.Яблоновським. Також джерела, що збе-

рігаються в архівах та музеях України. Окремі аспекти даного питання знайшли своє відображені у працях М.Грушевського, М.Теодоровича, О.Цинкаловського, П.Саса, В.Марочкіна.

Переважну більшість мешканців Володимира з давніх часів становили русини-українці, що були прямыми нащадками місцевих бужан-волинян ранньослов'янської та княжої доби. Про це свідчать типові українські прізвища володимирських міщан, які згадуються в документах (Лъко Воронович, Мисько Огородникович, Завада та ін.)¹. Проте, крім корінного населення, тут мешкали також представники інших народів.

Найчисельнішу етнічну групу населення міста становили євреї. Історія їхнього перебування у Володимирі веде початок з кінця XIII ст. Літопис повідомляє, що в 1288 р. смерть великого князя Володимира Васильковича оплакували поміж іншими і євреї². Окремі представники єврейського народу зустрічаються в місті і при князі Вітовтові, котрий надає їм привілеї, що забезпечують мирне співжиття з корінним населенням та безперешкодний розвиток економічної діяльності. На Волинь прибувають, окрім ашкеназі, тобто європейських євреїв, котрі розмовляли діалектом германської групи іndoєвропейської сім'ї (ідиш), і так звані сефарди, які переселялися з Піренейського півострова і розмовляли мовою ладино (іспано-єврейським діалектом).

Однак великий князь Олександр Ягеллон, син Казимира, у першій половині 1495 р. наказує “жидову (з) землі нашої вибити”. Вигнання зазнали всі євреї, котрі мешкали у Великому князівстві Литовському, в тому числі і у Володимирі та інших містах³. Нова єврейська громада в місті Володимирі виникає, на початку XVI ст., коли після відміні акту про вигнання євреїв з Литви (1503р.), починається їх масове повернення⁴.

Єврейське населення міста Володимира об'єднується в кагал, який був органом самоврядування. Як правило, він виникав там, де місцеві жителі (християни) вже користувалися магдебурзьким правом. Для того, щоб зробити своє перебування міцним і юридично, і економічно, євреї прагнули отримати паралельний привілей – самостійну єврейську магдебургію, тобто кагал. Жили вони в особливому кварталі, що називався “гетто” Всі мешканці гетто були водночас членами єврейської громади, яку очолював кагал. Останній відповідав за збір податків, та на основі традицій вирішував усі питання життя громади. Члени кагалу обиралися щорічно в синагозі на третій день Пасхи. Кагал очолювали 5 старійшин, які разом з 3 почесними членами (товім) складали колегію кагалу. Кожен з п'яти старійшин по черзі впродовж місяця обіймав посаду рабина. При кагалі діяли комісії, що опікувалися діяльністю шпиталів, притулків для бідних тощо⁵.

З точки зору історико-соціальної топографії забудова єврейського кварталу мало чим відрізнялась від інших володимирських районів. За історичними та літературними джерелами єврейський квартал – гетто розташовувався в північно-східній частині давнього окольного міста, неподалік Введенської церкви, на вулицях Луцькій та Старолуцькій (нині Данила Галицького). Переважна більшість будинків тут була дерев’яною. Однак були і кам’яні. О.М.Цинкаловський, називав у цій частині міста кілька старовинних муріваних будинків із склепіннями, критих червоною черепицею. За його ж інформацією, на так званій Жидівській вулиці, неподалік Миколаївської церкви, існувала синагога, споруджена в XV ст. Зразом вона не існує⁶. Синагога являла собою муровану будівлю прямокутної форми з дахом, покритим черепицею. З фасаду вона мала оригінальне оформлення, яке завершувалось чотирма арочними склепіннями з циліндричними виступами над ними. Всередині синагоги склепінчасті перекриття спирались на чотири муровані стовпи-колони⁷. Що ж до її докладнішого умісцевлення, то за нашими дослідженнями історичної топографії Володимира та за розповідями корінних володимирців вона знаходилась на ділянці, оточеній з півночі вулицею Т.Шевченка, з півдня – Данила Галицького, з заходу – Ковельською, а зі сходу Роксолані. На північний захід від синагоги знаходився юдейський цвинтар. Він був розташований при вулиці Драгоманова (колишня Городельська), де ще перед Другою світовою війною було чимало надмогильних плит з написами датованими XV ст., які свідчать про давність поховань⁸. Цвинтар знищений німецькими фашистами, а плити використані для бруківки вулиць у центрі міста, що донедавна було видно на вулиці Василівській.

Поселення євреїв займали значну частину Володимира. З проживанням єврейського населення пов’язані такі місцевості, як Дівича дорога, Королівщина, Бабина Долина, р.Смocha (або Смочисько), Шкартані, Тухівщина, Кильщина, і вже згадувана Жидівська вулиця, де від найдавніших часів оселилися євреї⁹.

В інвентарі Володимирського староства за 1636 р. вказується, що євреї мають 60 будинків на своїй вулиці, поблизу Ринку, які знаходяться в юрисдикції старости¹⁰. Після української і польської єврейська громада була найчисельнішою в місті (12,4% всього населення). Мало того, як свідчать джерела, вона була однією з чотирьох найбільших на Волині і відігравала значну роль в історії так званої “Волинської синагоги”, (Союз всіх кагалів Волинського воєводства). Провідна роль у ній належала видатному громадському діячеві Іоле-Тобу Літман Геллеру, який у 1635–1644 рр. займав пост рабина. З тих часів володимирська громада вершила, поряд із громадами міст Острога, Луцька і Кременця, долю всього волинського єврейства.

Що ж до суспільного та політико-правового становища євреїв, то у Володимирі вони становили торгово-промисловий прошарок. До середини XVI ст. євреї орендували в держави митні збори на прикордонних і внутрішніх митницях, брали на відкуп соляний, восковий та інші торги. Починаючи з XVI ст. до орендарів-євреїв переходить також експлуатація поміщицьких маєтків та інших прибуткових статей – чопового, мостового і тому подібних зборів.

Після орендарів, іншу сильну економічну групу складала та частина населення, яка займалася торгівлею. Так, під 1566 р. згадуються торгівці Айзак і Зельман з Володимира, які будували на свої гроші човни і продавали їх¹¹. За ревізією 1552 р. євреї володіли 22 будинками на міських грунтах, 7 – на “попівській землі”, а 2 родини – жили в найманих помешканнях. Як визначають ревізори, переважна більшість із них торгувала¹². Внаслідок торгових операцій, оренд, мит та інших важливих статей прибутку євреї сконцентрували в своїх руках значні фінанси. Ім на відкуп віддавалися митниці, а воеводам заборонялося втручатися у митні справи¹³. У документах за 1573 р. зустрічаємо повідомлення, що орендарем королівського мита в землі Волинській був Меер Ізаяшевич, котрий орендував митницю у м. Володимирі, що, безумовно, приносило йому великі прибутки¹⁴.

У привілеї, наданому місту Сигізмундом-Августом в 1570 р., євреї згадуються декілька разів, на рівні з міщанами, причому вони були звільнені від усіх мит, окрім податку на сіль та віск. Маючи великі прибутки, багаті євреї часто надавали значні позички найвищим сановникам і навіть королю, за що отримували різні привілеї. 27 травня 1576 р. було оголошено королівського листа Стефана Баторія, в якому підтверджено грамоту Сигізмунда-Августа від 7 липня 1570 р. про дарування прав і вольностей міщенкам-євреям Володимира, яку показав “Єско Михелевич, жид володимирський, від усіх жидів володимирських вольностей торгів, шинків, солодов, броваров”¹⁵.

Усе сказане вище свідчить, що становище євреїв у порівнянні з корінним населенням було набагато кращим.

Загалом стосунки євреїв з представниками інших народів, у тому числі й корінним українським носили мирний характер. Проте інколи виникали конфлікти на побутовому чи релігійному ґрунті, які влада досить легко вирішувала. Про один з таких інцидентів довідуємося з судового рішення Володимирського підстарости навесні 1590 року. А суть його зводиться до того, що 30 квітня 1590 р., Феофан, грецький єпископ Мглинський, спільно з крилошанами володимирського собору, від себе особисто та від імені єпископа Володимирського Мелетія Хребтовича внесли скаргу до

міського суду. В ній говориться про те, що коли вони всі в понеділок після Світлої неділі йшли хресним ходом від Успенського собору до Спаського монастиря, а звідти до церкви Св. Миколая, що знаходилась на Жидівській вулиці, то “невірні жидове-бахурчики (молоді єреї) кидали камінням на процесію”. 22 травня 1590 р. підстароста Володимирський Роман Вельгорський, виправдав єреїв від звинувачення, виходячи з того, що вони в синагозі, в присутності возного Мойсея Дегтєвського, присягнули, що “ані каменем, ані жодним предметом не кидали в Хресний хід”¹⁶.

Попри пільги, якими користувались єреї у Володимирі, можна весити мову і про існування певної дискримінації щодо них з боку королівської та магістратської влади. Відомо, що єреї в Речі Посполитій не мали права бути членами ремісничих і цехових організацій, але й тут вони знаходили, в силу своїх економічних і фінансових впливів обхідні шляхи. Дуже багато відомостей про ремісничі єврейські організації міститься в книгах судів подвоєводських, оскільки кожний єрей-ремісник мусив купити в підвоєводи “право на магістерію”¹⁷.

Досить часто, єреї отримували королівський привілей на торги та ярмарки без відома міського магістрату. Сильні економічні позиції єреїв в українських містах помітні вже на межі XIV–XV ст. У той час вони не зазнавали жодних перешкод з боку міщанства. Факти переконливо свідчать, що Річ Посполита, а отже і Україна з її містами, була в часи пізнього середньовіччя найбільш сприятливою країною для проживання єреїв. Цілком логічним видається висновок М.С.Грушевського, що з кінця XV ст. Корона Польська стає помалу збірником єрейства з цілого світу і єреї дійсно починають заповнювати міста і містечка¹⁸.

Люстрація Володимира 1765 р. досить докладно описує матеріальне становище населення, в тому числі і єреїв¹⁹. На той час у місті проживало в межах різних “юрисдикцій” 1327 єреїв, котрі загалом володіли 159 будинками²⁰. У ній наведено також і скаргу місцевої єврейської громади на студентів (напевно, існуючої в місті василіанської школи), які на “окопиську” (єврейському цвинтарі) ховати трупів не дозволяють, хіба тільки потаємно вночі. Щотижня кагал змушеній був давати його милості Оранському (володимирському ксьондзу) по 45 польських злотих²¹. За переписом 1784 р. в місті нарахувалось 340 єреїв, а в 1790 – 630. Обставини зменшення єврейського населення порівняно з 1765 р. були викликані економічною кризою, пережитаю єреями усього Волинського воєводства. У той же час, повинності єреїв досягали високих розмірів. Вони скаржилися люстраторам у 1789 р., що не будуть у змозі платити далі до скарбу старости: крамарі 500 злотих, шинкарі 3 897 злотих, котлового 413 злотих, лопаткового 1 000 злотих, чолового 28 злотих, а також

як і податку губернаторові на утримання війська та за встановлення рабина 300 злотих. В той же час, володимирські міщани скаржилися, що “ринок так забудували жиди своїми крамничками, що немає де виставити товарів”²².

Історія перебування єреїв у Володимири через двісті років знову пепертинається із церквою Св. Миколая. Так, під час великої пожежі 14–15 липня 1794 р. вищезгадана церква згоріла, а місцеві єреї захопили садибу-згариште, з приводу чого в 1798 р. священик Іоан Парчевський вніс скаргу до магістрату²³. Погост колишньої церкви, близько 320 кв. сажень, який знаходився поряд з синагогою, впродовж наступних років був забудований єрейськими будинками²⁴. В цей час єрейське населення у Володимири становило більшість. В кожному разі через тридцять три роки, в 1831 р., з 8636 жителів міста 6122 були єреями²⁵.

З сказаного вище випливає, що на території Володимира впродовж століть, крім українців, мешкала одна з найчисленніших на Волині єрейська громада. Єреї мали великі пільги, свій кагал, тобто самоврядування, синагогу. Їхнє гетто було численним і вони володіли понад 30 будинками. Здебільшого єреї займалися торгівлею, ремеслом, орендою, лихварством. Це, в свою чергу мало відбиток на планувальній структурі і розбудові міста Володимира XIII–XVIII ст.

Примітки

1. *Сас П.М. Феодальные города Украины в конце XV – 60-х годах XVI в.* – К., 1989. – С. 40.
2. Полное собрание Русских летописей. Ипатьевская летопись. – М.: Изд-во восточной литературы, 1962. – Т. 2. – Стлб. 920.
3. История еврейского народа. – М.: Типо-Литография Т-ва И.Н.Кушнерёва и К., 1914. – Т.ХI. – С. 37.
4. *Марочкін В.П. Українське місто від XV до середини XVII ст. Звичаєво-правова атрибутика як історичне джерело. Історична монографія.* – Торонто, 1999. – С. 105.
5. *Надальська В., Мірошниченко Л. З історії єрейської общини Волині // Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і край. Матеріали IX наукової історико-краєзнавчої міжнародної конференції.* – Луцьк: Надстір'я, 1998. – С. 271.
6. *Цинкаловський О. Матеріали до археології Володимирського повіту // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка.* – Львів, 1937. – Т. CLIV. – С. 201, 208.
7. Там же. – С. 201.
8. *Cynkalowski A. Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego.* – Warszawa, 1961. – S.167.
9. *Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся / Краєзнавчий словник*

- від найдавніших часів до 1914 р. – Вінніпег: Тов-во “Волинь”, 1984. – Т.1. – С.226.
10. *Марочкін В.П.* Назв. праця. – С.104.
 11. *Сас П.М.* Назв. праця. – С.89.
 12. *Baliński M., Lipiński T.* Starożytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym. – Wyd. 2-e, popr. i uzupełn. – Warszawa: Nakład i druk S.Orgelbranda, 1886. – Т. III. – S.524.
 13. *Марочкін В.П.* Назв. праця. – С.105.
 14. *Теодорович Н.И.* Город Владимир Волынской губернии в связи с историей Волынской иерархии. Исторический очерк. – Почаев: Типография Почаевско-Успенской Лавры, 1893. – С.225.
 15. *Марочкін В.П.* Назв. праця. – С.104-105.
 16. Судебный приговор над жидами, которые бросали камнями в епископа Владимира Мелетия Хребтовича и в священников, совершивших крестный ход в городе Владимире. 22 мая 1590 г. // АЮЗР. – Ч. I. – Т. I. Акты, относящиеся к истории православной церкви в Юго-Западной России (1481–1596 гг.) / Под ред. Н.Д.Иванышева. – К.: Университетская типография, 1859. – С.265–267.
 17. *Марочкін В.П.* Назв. праця. – С.105.
 18. *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. – К.: Наукова думка, 1994. – Т.5. – С.225.
 19. *Baliński M., Lipiński T.* Starożytna Polska... – Warszawa, 1845. – Т.2. – S.870-872.
 20. Еврейская энциклопедия / Под общ. ред. А.Капенельсона и Д.Гинцбурга. – Т. V. – СПб., 6-г. – С.655.
 21. *Цинкаловський О.* Стара Волинь і Волинське Полісся. – С.239-240.
 22. *Baliński M., Lipiński T.* Starożytna Polska... – Warszawa, 1845. – Т.2. – S.874-875.
 23. Дело о захвате церковных земель, принадлежащих Владимирской Николаевской церкви, апрель 1845 г. // Державний архів Житомирської області. – Ф.1: Волынская духовная консистория (1845–1847 гг.). – Оп.11. – Спр.657. – Арк.1-530.
 24. *Теодорович Н.И.* Назв. праця. – С.146.
 25. *Цинкаловський О.* Стара Волинь і Волинське Полісся. – С.244.

Summary

In the article on the basis of the written sources the history and the place of settlement of the Jewish minority in Vladimir in the XIII – XVIII-th centuries in the light of historical topography ar described.

Одержано 19 квітня 2005 р.